

RAMON CASAS: ELS RETRATS AL CARBÓ

ISABEL COLL

Miquel Utrillo ens ha deixat uns comentaris força interessants respecte a aquest grup tan destacat i personal de l'obra de Ramon Casas, el dels retrats fets al carbó:

Ja a l'any 1904² ens diu:

«Los retratos de Casas pueden dividirse prácticamente en dos series: los pintados y los dibujados. Aquellos cuyo número catalogado asombra (unos 600) son frecuentemente la primera impresión producida en el pintor del personaje retratado. De estas sensaciones sin larga discusión posible y para cuya representación gráfica debe guzarse sobremanera el discernimiento del autor, han ido resultando estas notas íntimas, sociales y aun históricas y filosóficas, que no otra cosa menor son los retratos dibujados por Casas. Estas imágenes que comenzaron como ligeros croquis en los que el carácter se codea con la caricatura, no fueron durante mucho tiempo, el resultado de un plan persistente; solía el artista trazar en cortas sesiones el retrato de aquéllos cuyo aspecto le interesaba, prescindiendo de toda idea de conjunto; eran las páginas de un álbum disperso y heterogéneo, en donde sólo se reflejaban impresiones fugaces. Más tarde, la idea de conservar el aspecto de los hombres de su generación y amigos, los compañeros, los artistas de otras tierras y los que la nuestra visitaban, le llevó a fundar la abundante Galería que es fiel trasunto de nuestro tiempo, a través de los que visitaban sus estudios de Barcelona, de Madrid o de París.»

1. Com avanç de la tesi doctoral que estem acabant, es publica aquest primer plantejament del capítol dedicat als retrats al carbó de Ramon Casas.

2. UTRILLO, Miguel. Article publicat a *Forma*, vol. I, p. 310.

Més endavant torna a comentar-los i aleshores els divideix en dos grups: en un primer que reuneix alguns centenars d'exemples, hi situa aquells en què, a més del cap, molt ben dibuixat, hi jugaven un important paper el vestuari, el gest i els detalls més característics del personatge.

En el segon grup, hi col·loca els que són resultat d'una realització més reflexionada, que requeria algunes sessions per a portar-los a terme; d'aquests el seu nucli fonamental són els que realitzà a Madrid, i es limiten habitualment al bust del personatge retratat.

Tant els uns com els altres poden estar realçats per tocs de color. És curiós observar que aquestes preocupacions de perfeccionament formal es registren amb major intensitat quan el nostre artista ha de presentar la seva obra a la consideració dels artistes i els crítics de la Cort, en una marxa d'aproximació a aquells cercles, que no serà reforçada ni continuada en els anys següents, contràriament al que, com veurem més endavant, succeirà amb les actituds que adoptarà el seu gran amic Santiago Rusiñol, que acabarà integrant-s'hi plenament en els darrers anys de la seva evolució.

J. F. Ràfols també recull força referències sobre aquests retrats, al seu llibre *Ramón Casas dibujante*.

«Sus últimos retratos alcanzan aquella fuerza que logra adivinar «qué es» el personaje, siempre y cuando «sea poeta» si hace versos; y «escritor», si hace escritos. Y también se transparentan los negativos mostrando al falso delicado en su grosera corteza de faquin.»³

Els retrats fets a Madrid corresponen en particular als anys de 1904/1906,⁴ quan tractava de fer el retrat del rei Alfons XIII.

La llista és bastant llarga, com podem veure en el catàleg de l'Exposició presentada al Ministerio de Fomento a l'any 1909. Hi figuren noms coneguts en tots els terrenys de l'activitat política, artística o intel·lectual, com José Villegas, Joaquín Sorolla, Joaquín i Serafín Álvarez Quintero, Enric Borràs, Emilio Sala, Aureliano de Beruete, Ramiro de Maeztu, Fernando Álvarez de Sotomayor, José Martínez Ruiz «Azorín», el Duc d'Alba, Rosario Pino, Juan Valera, Benito Pérez Galdós, Joaquín Dicenta, Jacinto Benavente, Ricardo Torres «Bombita», Vicente Lampérez, Manuel Benedito, Eduardo Chicharro, el General Polavieja, Pío Baroja o el mestre Ruperto Chapí. Una sèrie molt àmplia i significativa que, aquell mateix any de 1909, fou donada al fons del Museu d'Art Modern de Barcelona, com també va fer Ramon Casas amb els retrats que havia presentat a les dues exposicions organitzades per la revista «Pèl i Ploma» els anys 1899 i 1900.

3. RÀFOLS, J. F.: *Ramón Casas, dibujante*, Ed. Omega, Barcelona.

4. Marxa a Madrid per pintar el retrat del rei Alfons XIII. Aprofita la seva estada a Madrid per pintar una sèrie de retrats d'altres personatges.

D'aquesta manera quedà constituïda al nostre Museu una incomparable sèrie iconogràfica en què trobem representants de tots els camps del món de l'art, de la literatura o de la política, contemporanis de l'artista.

Tots aquests retrats de Ramon Casas foren realitzats al carbó sobre paper, cosa que s'entén perfectament. Tant el suport com el mitjà artístic eren els més econòmics, de manera que podia fer nombrosos assaigs si li semblava oportú; a més, en el cas que el resultat no fos del gust de l'artista, podia estripar-lo, sense que això representés una despesa apreciable.

En coneixem alguns centenars, però no sabem pas el nombre exacte dels que devia fer en aquells anys de 1899 a 1909, que constitueix l'etapa més concreta d'aquesta activitat seva com a dibuixant retratista.

Aquesta etapa s'inicia quan comença a publicar-los, l'any 1899 a la revista «Pèl i Ploma», i la considerem tancada quan féu donació al Museu d'Art Modern de Barcelona de la nombrosa sèrie que conservava en el seu poder, gairebé dos-cents, creient sens dubte que d'aquesta forma quedava assegurada la conservació i n'era impedita la segregació.

Si ens plantejem el perquè de la llur realització pensem que podien haver estat un excellent cartell de propaganda de les seves possibilitats com a retratista, però no podem deixar de banda la satisfacció que devia sentir l'artista fent-los, aspecte que devia créixer al llarg dels anys en què fou realitzada, i això probablement era el motiu fonamental que els guardés en el seu poder i en fés donació íntegra als nostres Museus, com a lloc segur per a la bona conservació del conjunt.

L'interès de Ramon Casas pels retrats es veu en les cartes que escriví al seu amic Miquel Utrillo. Una d'aquestes cartes feia referència al retrat del militar Camilo García de Polavieja⁵

«En Polavieja, guapo» (sense venir)

És a dir, sense venir al taller d'en Querol, on Ramon Casas treballava fent els seus retrats a Madrid.

En una altra carta⁶ Casas escrivia:

Sr. Miquel: contestan la teba postal dec dirte, primeramen que el retrato d'en Beruete ya fa mes de 8 dias que está fet y el donaré jun am el d'en Martinez Ruiz y pòt ser el d'en Sotomayor que vindrà demà, a l'Escuder que marcha un dia d'aquests...

5. Carta dirigida a Miquel Utrillo. Autògrafa de Ramon Casas, datada a Madrid el dia 14 de febrer de 1905. Actualment a l'Arxiu de la Sala Parés.

6. Carta dirigida a Miquel Utrillo. Autògrafa de Ramon Casas. Datada a Madrid el dia 24 de febrer de 1905. Actualment a l'Arxiu de la Sala Parés.

És a dir, pensava acabar-lo en una sola sessió; eren doncs retrats ràpids, i possiblement aquí residia la seva força.

En aquesta mateixa carta veiem que torna a parlar de Polavieja i el seu retrat:

«Per fi vaig tornar a can Polavieja y va dirme que vindria diumenge al dematí sens falta (veyam).

Ja a Barcelona, escriu una carta a Utrillo:⁷

«Amic Miquel; vaig rebre el teu telefonema y com que no hi ha gaire temps per treballar en el retrato den Borrás esposanma a espallarlo sols hi fet el fondo que em sembla que anirá millor».

En una carta no datada,⁸ però sí escrita des de Madrid, diu així:

«L'altre dia va venir a casa Querol en Pradilla y vàrem estar tota la tarda «xarran»; vam quedar que d'aquí 7 o 8 dias aniré al seus taller (pues s'estarà aquests dias fora) y li faria el retrato, y a més em donarà per reproduir acuarelas y dibuixos.»

També fare el d'en Villegas y altres pintors sobre tot els que tinguin algo que estigui be a l'exposició, jun amb reproduccions de les seves obras».

Una targeta postal fa referència al retrat de Muñoz Degrain:¹⁰

«Aquesta tarda he acabat el retrat d'en Muñoz Degrain, que probablement s'endurà la medalla d'honor, cuan en tingui mitja dotzena t'els enviaré. L'exposició está bastant be, sens dubte la millor que s'ha fet.»

Totes aquestes referències als retrats importants són, ja es pot comprovar, el valor que ells tenien per Ramon Casas. L'interès per fer el retrat d'un determinat personatge no l'interessava solament per aconseguir fer uns trets físics o psicològics d'una determinada persona, sinó que també era motiu per parlar, per conèixer més profundament a qui retratava; moltes vegades el retrat anava antecedit per una

7. Carta dirigida a Miquel Utrillo. Autògrafa de Ramon Casas. Datada Madrid 23. No posa l'any. Però, podem situar-la a l'any 1905, ja que estava acabat el quadre del Rei segons ens diu a la carta fent referència que al pintor Pradilla li agradà:

«El va trobar molt nou i molt senzill y ben resolt, si em va ensarronar pitxor per... mi»

Actualment a l'Arxiu de la Sala Parés.

9. Per reproduir a la revista *Forma*.

10. Targeta postal amb el membret de *Forma*. Dirigida a Miquel Utrillo. No datada. Aproximadament 1905. Autògrafa de Casas. Actualment a l'Arxiu de la Sala Parés.

conversa, i aquesta se seguia mentre es realitzava el retrat. Aquest darrer aspecte és tractat per Rafael Moragues en un escrit publicat al setmanari «Mirador»: ¹¹

«En aquest taller,¹² féu en Cases, el retrat de Benito Pérez Galdós. Una tarda, tot dibuixant, en Cases i l'Utrillo contaven facècies i anècdotes de la vida que havien dut a París. El retratat, Joaquim Pena i jo escoltàvem. Galdós només feia que riure.

Tot d'una, el pintor diu:

«Porque mire Don Benito, cuando nosotros hacíamos el bohemio...»

Interrupció vivíssima per part de Miquel Utrillo:

—«¡Alto! ¡Casas lo hacía, pero yo lo era!

—¿De manera, Utrillo —diu Galdós— que usted vivía en París?»

—Vivir —féu l'interpellat— lo que se llama vivir, no; iba tirando.

Es coneix també per aquest article de Rafael Moragas, que mentre Casas retratava Àngel Guimerà, parlaven d'autos:

—Jo, don Àngel —deia el pintor— ja he fet amb el cotxe tres vegades la volta a Catalunya.

—Jo, una amb l'Aldavert —va dir en Guimerà.

—També en auto?

—I ca! En tartana, en tartana —respongué el dramaturg.

I en Casas, sense deixar de dibuixar, preguntà ràpid:

—Quina distància diria que hi ha de Barcelona a Montserrat, don Àngel...? Setze copes. No compto mai per quilòmetres, sap? Compto per tavernes.

Deixant ja aquests documents, que en certa manera ens situen en el moment en què realitzava els retrats, cal passar a veure d'una manera generalitzada, global, com són aquests retrats.

Quant al contorn dels dibuixos veurem que Ramon Casas l'accentua, preocupant-se de destacar la línia tot oblidant-se de la taca de color. És cert que hi ha retrats, com el de l'actriu Gabrielle Réjane, en els quals el color juga un paper destacat, però segueix essent un retrat marcat pel valor de la línia.

En tots ells ens adonarem de la sensibilitat acusada de Ramon Casas, la qual es troba en totes les obres; n'hi ha alguns en què es pot dir que aquesta és més destacada. Exemples poden ésser el retrat de

1. Rafael MORAGUES. Article publicat a la revista *Mirador* amb el títol *Coses de Ramon Casas (del carnet d'un repòrter)*. Aparegut el dia 10 de març de 1932.

12. Fa referència al taller de Ramon Casas, al Passeig de Gràcia, n.º 96, de Barcelona.

Dionís Puig, meteoròleg, al qual li posa una estrella a un costat, com a senyal del seu ofici; o també el retrat de Santiago Rusiñol, fet amb un amor especial per la seva gran amistat; o bé el retrat que fa d'Ismael Smith, el qual és vist per Casas com una escultura del mateix Smith, o el retrat d'Arcadi Mas i Fondevila, el qual hi és representat tal com era, un home senzill, sense pretensions, content d'ésser retratat per Casas.

Insistim, però, que no podem pas ara, dins dels propòsits del present treball, aturar-nos per fer una anàlisi detallada dels valors assolits per Ramon Casas en la transcripció d'aquella realitat humana, aconseguida per la captació de quelcom més profund que els simples trets fisonòmics.

Sembla innecessari insistir en la increïble quantitat de signes i qualitats essencials que ens permeten d'apropar-nos a les característiques humanes d'aquell estol de personatges, triats per l'artista, per aconseguir la més eloqüent representació, no sols dels que despuntaven als cercles intel·lectuals i artístics de Madrid, sinó dels que feien i desfeien a la Barcelona d'aquells anys.

És fàcil d'admetre que, encara que els tapéssim el rostre, els protagonistes serien fàcilment identificables per tots aquells que els conegueren, perquè estaven «retratats» de cap a peus, en llur gestos i actituds, en el caient únic i difícil de confondre de la indumentària que portaven. Exemples d'això que diem poden ésser el retrat del pianista i compositor Enric Granados, el retrat de l'escriptor Pompeu Gener, amb una vestimenta inconfundible; el retrat del crític Pere Coll i Rataflutis, per citar-ne només alguns. Però, si no podem estudiar-los un per un, com veritablement es mereixerien, caldrà extreure de llur observació algunes característiques de caire general que ens ajudaran a completar la visió bàsica de què és i què representa la figura de Ramon Casas en el terreny del retrat viu i sincer, complet i d'una extrema fidelitat, que el situen en terrenys molt difícils d'abastar.

Algunes d'aquestes característiques fan referència als aspectes físics dels retratats, però n'hi ha d'altres que fixen detalls que també contribueixen a concretar llur individualització. Lògicament és molt acurada l'atenció que concedeix als caràcters del rostre, molt ben aconseguits, tant pel que fa a l'oval de la cara, ben delimitat, com pel que correspon al volum del cap, perfectament definit. També contribueix a aquesta individualització el particular tractament que Casas dóna als ulls, a la mirada que els personatges retratats dirigeixen cap a l'espectador.

No és fàcil que passin desapercebudes la força i l'agudeses que es desprenen d'exemples com la del músic Pau Casals, que subratlla perfectament la concentració mental del gran compositor, aspecte que també mostren, encara que més afeblides, les mirades de l'escultor Josep Clarà o la dels pintors Enric Galwey o Baldomer Galofre, amb les celles arronsades, possiblement gestos peculiars en ells.

És curiós el contrast entre la mirada del financer Francesc Cambó, penetrant i viva, i la de l'escultor Manolo Hugué, trista i ben demostrativa de les deficiències alimentàries que patia en aquells anys.

És sorprenent, també, la capacitat de síntesi i de selecció del fonamental que ens demostra Ramon Casas quan tracta parts insignificants, però que resulten decisives, dels seus retrats, així com la seva acuitat per adonar-se'n i per a reflectir les mínimes diferències, per exemple, que normalment poden apreciar-se entre els dos ulls de la mateixa persona.

Un altre sector particularment atès és el que correspon a les mans, no solament per la intensa expressivitat que poden assolir, sinó, a més, per l'educació o el nivell de costums o de convencionalismes socials que, a través de les mans, hom podia exterioritzar.

Fixem-nos, per exemple, en el gest, tan simple i corrent de posar-se les mans a les butxaques, és freqüent en molts artistes, despreocupats i indiferents davant del què diran. Exemples poden ésser els retrats dels pintors i dibuixants Antoni Utrillo i Xavier Gosé; el retrat del pintor Eliseu Meifrèn o bé el de l'escultor Manuel Fuxà.

No trobarem mai aquesta positura en retrats de persones preocupades per mantenir i acurar una imatge pública, de la forma que succeeix amb personalitats de la política o la jurisprudència, com podria ser-ho el retrat de Manuel Duran i Bas; o bé del periodisme com el retrat que es fa de Teodor Baró i Sureda.

No és pas menys admirable la veritat que mostra en la captació del gest encongit que ens mostra l'escultor Josep Llimona, propi de la malaltia d'estómac que patia, o bé el retrat d'en Pere Coll i Rataflutis, que el presenta de perfil i amb un àbric desproporcionat al seu cos, ja que segurament, tant la indumentària que portava com el seu característic perfil, eren el més peculiar d'aquest personatge i el que més fàcilment permetia de reconèixer-lo.

És fàcil també de veure la perfecta expressió que aconsegueix de la vida que es desprèn del cos del retratat que, naturalment, està cobert per una indumentària, encara que ens sembla que si els hagués dibuixat despullats no hauria pas minvat la seva força de caracterització.

Ens adonem perfectament de l'ésser concret que hi està contingut, gràcies a la sàvia disposició d'uns plecs, solament insinuats però que, com qualsevol altre aspecte que podríem considerar, són de sobrada eloquència per manifestar-ho.

Aquella indumentària, que podria ser una base per a l'estudi de la moda d'aquells anys, es converteix, en moltes ocasions, en un altre element destacat de la caracterització personal, tant si la considerem en el conjunt, com si ens fixem en algun detall concret, com podria ésser el barret.

En el primer cas, es fàcil de distingir l'agençament amb què es presenten escriptors com «Azorín», industrials com Eduard Calvet... És fàcil de veure també, l'aspecte atrotinat propi d'una bohèmia gairebé pro-

vocativa, que ens mostren no pocs artistes i encara més els que podríem qualificar més d'avantguardistes, com és el cas de Picasso o de Manolo Hugué.

Quant al barret, per exemple, recordem que aleshores era una peça gairebé indispensable per a distingir-se dels obrers que portaven gorra. Es representa en poques ocasions en els retrats masculins, segurament perquè els retrats devien ésser fets a l'interior de l'estudi i, com és lògic, els models no devien pas portar-lo posat en aquells moments; altres personatges retratats el porten a les mans i, en canvi, és element habitual als retrats femenins que, per cert, són en nombre molt escàs i es refereixen a figures situades en el món de l'art, en contacte amb el públic, com per exemple la pintora Josepa Teixidor, les actrius Gabrielle Réjane, Teresa Mariani o Sada Yacco, o les ballarines Loie Fuller i Pauleta Pàmies.

Els accessoris que ens mostren aquests retrats són mínims, però adients a l'activitat professional dels personatges, com pot ésser la guitarra que està tocant Miquel Llobet, o el llarg pinzell, propi del seu treball d'escenògraf que ens mostra J. F. Chia.

Com a tret excepcional cal esmentar la presència d'un simpàtic gosset que acompanya el periodista Lluís Figuerola i Anglada, i també són insòlits els retrats que ens mostren els artistes en plena activitat, tal com passa amb l'escultor Marià Benlliure i Gil, o el dibuixant Apelles Mestres.

Una força particular adquireixen els retrats que ens mostren el protagonista assegut en un silló, cadira o sofà, com el del polític i periodista Valentí Almirall, de l'escriptor Jaume Brossa, del polític i periodista Eusebi Corominas i Cornell, del poeta i dramaturg Àngel Guimerà, del periodista Joan Mañé i Flaquer, de l'escriptor Eduardo Marquina, del compositor Antoni Nicolau, del periodista i polític Manuel Sánchez Ortiz i particularment, els de l'escriptor Joan Maragall i del poeta Jacint Verdaguer, tan coneguts i tan encertats en qualsevol aspecte que es consideri.

Un altre caràcter excepcional és el que correspon a la inclusió en els retrats d'algun indret determinat, que permeti una localització que tingui una significació possiblement simbòlica. És curiós que quan es troba aquesta referència geogràfica, en les poques vegades que això s'esdevé, és París el lloc de referència, com podem veure en els retrats de Picasso i Erik Satie, en els quals estan insinuats uns paratges tan presents en l'ànim de Ramon Casas com són el «Sacré Coeur» i el «Moulin de la Galette».

Així mateix, no seria pas menys atractiu l'anàlisi de l'ampli repertori de solucions tècniques que el nostre artista exhibí en aquestes obres, un mostruari que s'estén des dels tocs d'extrema sensibilitat que en tants i tants exemples s'hi acumulen, fins a les línies simples, pròpies gairebé de la caricatura, que utilitza —ja més tardanament— en el retrat de Charles Deering, creador, amb el polifacètic Miquel Utrillo, del Maricel de Sitges.

Insistim que podríem desenvolupar un veritable rosari d'observacions que, sens dubte, ampliarien les facetes positives que es desprenen d'aquests retrats, però considerem que el que acabem de comentar pot ésser una mostra de les qualitats d'aquests retrats de Ramon Casas; qualitats que el portarien a ser considerat un dels millors retratistes que ha donat la història de la nostra pintura en aquests darrers segles.

Isabel Coll

*Professora del Departament
d'Història de l'Art (U. B.)*